

Krzysztof Benyskiewicz

Uniwersytet Zielonogórski

MALACHIASZ KRAMSKI, KOMENDARZ KOŚCIOŁA W NOWYM KRAMSKU (PRZEŁ. XVII I XVIII W.)

Nowe Kramsko, wieś w gminie Babimost, położona nad Jeziorem Wojnowskim, należała niegdyś do majątku klasztoru cystersów w Obrze¹. Osada wraz z dwoma mniejszymi: Starym Kramskiem i Wojnowem, tworzyła parafię. Do momentu kasacji zakonu opiekę duszpasterską nad mieszkańcami sprawowali mnisi oberscy desygnowani z opactwa na plebanię w Nowym Kramsku². Występowali oni w roli komendarzy tamtejszego kościoła, czyli zarządców ekonomicznych i kapłanów zastępujących plebana. Zastępstwo miało charakter stały, jako że cystersi oberscy od około połowy XVII wieku niejako z zasady samodzielnie zawiadywali swymi parafiami³. Kandydat na

¹ M. Studniarski, *Kramsko*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 4, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1883, s. 610; J. Łukaszewicz, *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, kościółków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej*, t. 2, Poznań 1859, s. 391-392; J. Krasoń, *Uposażenia klasztoru cystersów Obrze w wiekach średnich*, „Prace Komisji Historycznej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Wydział Historii i Nauk Społecznych” 1950, t. 16, z. 1, s. 57-58, 87-91, 108, 129; J. Benyskiewicz, *Nowe Kramsko. Studium polityczno-gospodarcze*, Zielona Góra 1976, s. 12-13; T. Jurek, *Krampsko Nowe*, [w:] *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, s. 442-444, <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=19854&q=Krampsko%20Nowe&d=0&t=0> [dostęp: 25.02.2016].

² O kasacie klasztorów wielkopolskich: J.K. Noryśkiewicz, *Sekularyzacja klasztorów w Wielkopolsce przez rząd pruski*, „Przegląd Teologiczny” 1925, nr 6, s. 249-283. Kasata Obrzy nastąpiła 31 grudnia 1835 r.: P. Widawski, *Kościół i klasztor księży Cystersów w Obrze*, „Przyjaciel Ludu” 1844, nr 28, s. 221; A.M. Wyrwa, *Obra*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. 2: *Katalog męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej*, red. A.M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, Poznań 1999, s. 266.

³ O plebanach, komendarzach, wikariuszach, ich roli i zadaniach m.in.: J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964, s. 345, 728-730; S. Litak, *Struktura i funkcje parafii w Polsce od końca XVI-XVIII w.*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 2: *Wiek XVI-XVIII*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969, s. 314, 324; S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku: struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*, Lublin 2004, s. 136-250; *Dwór, plebania, rodzina chłopska. Szkice z dziejów wsi polskiej XVII i XVIII wieku*, red. M. Ślusarska, Warszawa 1998, passim; B. Szady, *Prawo patronatu w Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych. Podstawy i struktura*, Lublin 2003, s. 140. W czasach Malachiasza niekiedy dostrzegano różnice między plebanem a komendarzem. Zob. w: Pro memoria. Kronika par. Nowe Kramsko od 1640 r., s. 18, znajdujemy takie zwroty: „Commendarii vel Plebani Cramscensis et Siedlecensis...”. Malachiasz nazywał siebie zazwyczaj komendarzem, rzadko wikarym. O duszpasterstwie zakon-

komendarza był wskazywany przez konwent korzystający z prawa prezenty, a następnie zatwierdzany przez biskupa⁴. Wśród administratorów kościoła w Nowym Kramsku nietrudno, jak sądzę, wskazać postać najwybitniejszą. Jest nią Malachiasz Kramski profes oberski na przełomie XVII i XVIII wieku. Malachiasz to postać znana w gronie cysterskich teologów na ziemiach polskich. Był autorem kilku rozpraw z obszaru teologii pozytywno-kontrowersyjnej, polemicznej i ascetycznej⁵. Do pierwszej grupy zalicza się dzieła: *Veritas Ecclesiae Romanae infallibilis...*, *Sacramentum altaris Dei...*, *Poenitentia quae est, secunda post naufragium tabula curatis...*, *Dei venerabile adversus*

ników m.in.: J. Kłoczowski, *Z zagadnień funkcji społecznych cystersów w Polsce średniowiecznej. Problem duszpasterstwa parafialnego*, [w:] *Opuscula Casimiro Tymieniacki septuagenario dedicata*, Poznań 1959, s. 105-126; A. Ciesielski, *Adam Trebnic. Archidiacon pomorski, opat oliwski (1616-1630)*, „*Nasza Przeszłość*” 1967, t. 27, s. 156 (wycofanie w 1628 r. uchwały zabraniającej prowadzenia duszpasterstwa); J. Kłoczowski, *Zakony męskie w Polsce XVI-XVIII w.*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 2, s. 711; J. Flaga, *Działalność duszpasterska cystersów na ziemiach Rzeczypospolitej w trzeciej ćwierci XVIII w. na tle działalności innych zakonów mniszych*, [w:] *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1987, s. 507: „Opactwa nabywając liczne dobra, były zmuszone do przejścia istniejących już w nich kościołów i kaplic [...] i do zapewnienia opieki duszpasterskiej wiernym zamieszkującym podległe im tereny. W tym kontekście staje się zrozumiałe, dlaczego większość kościołów obsługiwanych przez zakony była położona – poza nielicznymi wyjątkami – w pobliżu miejscowości klasztornych, a niekiedy w tych samych miejscowościach. [...] Tak było na przykład w Przemęciu [...] oraz w przypadku kilku innych miejscowości: Koronowa, Obrzy, Oliwy, Pelplina, Wistycz, gdzie świątynie parafialne obsługiwali kapłani z miejscowych opactw. [...] Niekiedy nawet nie wybierano plebanów, lecz opiekę duszpasterską sprawowano zbiorowo przez całe opactwo”; J. Flaga, *op. cit.*, s. 508: „[...] parafie zakonne miały zapewnioną stałą rezydencję plebanów, gdyż funkcję plebana pełnił zasadniczo konwent”. M. Borkowska, *Ewolucja ideałów cystersów polskich*, „*Nasza Przeszłość*” 1993, t. 79, s. 60-61.

⁴ Ostatnio o prawie prezenty w średniowiecznej Małopolsce: A. Chojnacki, *Klasztorny patron wobec potrzeb patronackiego kościoła. Wybrane aspekty na przykładzie kościołów średniowiecznej Małopolski*, [w:] *Klasztor w Kościele średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Warszawa-Wrocław-Opole 2010, s. 294-298.

⁵ A. i A. de Backer, *Bibliothèque des écrivains de la compagnie de Jésus ou notices bibliographiques*, t. 3, Liège 1856, s. 411; C. Sommervogel, *Bibliothèque des écrivains de la Compagnie de Jésus*, t. 4, Brouxelles-Paris 1893, s. 1215 (w obu dziełach przedstawiany jako jezuita). Osiem dzieł Malachiasza wymienia K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 20, Kraków 1905, s. 217. Zob. także: F.M. Sobieszkański, *Kramski (Malachijasz)*, [w:] *Encyklopedia powszechna*, t. 15, Warszawa 1864, s. 952; Z. Chełmiński, *Kramski Malachiasz*, [w:] *Podręczna encyklopedia kościelna*, t. 23-24, oprac. S. Galla, Warszawa 1911, s. 19; H.Z. Leszczyński, *Z dziejów kolegium prowincjonalnego cystersów w Mogile*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2: *Od odrodzenia do oświecenia*, red. M. Rechowicz, cz. 2: *Teologia niescholastyczna i jej rozwój w akademiach i szkołach zakonnych*, Lublin 1975, s. 420; B. Natoński, *Humanizm jezuicki i teologia pozytywno-kontrowersyjna w XVII i XVIII wieku. Nauczanie i piśmiennictwo*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2, cz. 1: *Teologia humanistyczna*, s. 201-202; K. Górski, *Teologia ascetyczno-mistyczna (wiek XVI-XVII)*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2, cz. 1, s. 436; W. Murawiec, *Kramski Malachiasz Marcin (+1780)*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, red. H.E. Wyszawski, Warszawa 1982, s. 409-410; L. Nowak, *Katolickie książki z Polski w okresie rekatolizacji na Śląsku (teologia praktyczna)*, „*Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*” 1985, nr 18, s. 222; J. Popławski, *Kramski Malachiasz*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 9, zesp. red. A. Bednarek et al., Lublin 2002, s. 1197-1198; A. Ciesielski, *Malachiasz Kramski. Szkic biograficzny*, [w:] A. Ciesielski, *Dziedzictwo cystersów. Prace wybrane*, Kraków 2013, s. 115, 121-122.

haereses...⁶ Do drugiej należą: Wiosna niebieska, Nadprzyrodzonych cnót około Boga się bawiących..., Wonność najdroższa na niebo wdzięcznie y na ziemię z miłości Boga y bliźniego występująca...⁷, Kwiatki zebrane niebu i ziemi wdzięczny zapach daiące, albo część Wtóra Wiosny niebieskiej..., Mensis Caelestis vitae et Passioni Salvatoris sacer...⁸

Z perspektywy naukowych dokonań przedstawicieli zakonu cystersów na przestrzeni trzech wieków osoba Kramskiego jawi się wyraziście. Henryk Gapski, badacz wspólnot zakonnych, stwierdził:

Mimo dużego zaangażowania szkolnego społeczność cysterska w Rzeczypospolitej nie wydała ze swego grona zbyt wielu uczonych, którzy zdecydowaliby się na twórczość pisarską. A wśród druków autorów cysterskich dominowały raczej kazania, niż samodzielne traktaty teologiczne czy filozoficzne. Monumentalny *Słownik polskich teologów katolickich* odnotowuje dla XVI-XVIII wieku jedynie 18 cystersów, którzy pozostawili po sobie spuściznę pisarską. Zdaniem badacza tych zagadnień wśród siedemnastowiecznych pisarzy na uwagę zasługuje Feliks Symplicjusz Łącki, przeor Oliwy, autor podręcznika ascetyki i mistyki, zaś w następnym stuleciu – Marcin Malachiasz Kramski, autor traktatów teologicznych i dzieł ascetycznych⁹.

Zdaniem przywołanego wyżej przez Henryka Gapskiego, Hugona Zdzisława Leszczyńskiego, Malachiasz należał do wyróżniających się pisarzy cysterskich w XVIII-wiecznej Polsce. Za dzieła najbardziej wartościowe uznał *Mensis caelestis Vitae* oraz

⁶ *Ecclesiae Romanae Infallibilis adversus quemdam lutherane Haeresi infectum Calvinianae in multis faventem orthodoxam fidem Scripto Calumniantem Apostatam Producta a P. Mal. Kramski Profess. Obrensi S. Ord. Cisteriens. S. Theol. Prof. Anno Christi Veritatem eidem Ecclesiae in Carne loquentis, Posnaniae 1699; Sacramentum altaris Dei venerabile adversus haereses expositus seu Articulus fidei de hoc mysterio explicatus per P. M. Malachiam Kramski Anno 1715, Calisiae 1715; Poenitentia quae est, secunda post naufragium Tabula Curatis, Confessarijs, Concionatoribus, Cathechistis, ac universis Ecclesiae Sanctae Romanae Cultoribus accomodata. Per Fratrem M. Malachiam Kramski professum Monasterij Obrensis Ordinis Cisterc. T. P. Anno Dei in carne poenitentiam praecipientis, [b.m.w.] 1707.*

⁷ Dedykowana zgromadzeniu i ksieni cysterek trzebnickich Katarzynie Zuzannie Kopytlańskiej.

⁸ *Wiosna niebieska, Nadprzyrodzonych cnot około Boga się bawiących. To iest Wiary i Nádziei Kándorem dziwnie kwitnąca; Zabawami Duchownymi, Dla Dusz Bogoboynych Roskrzewiona. Przez Professa Oberskiego Zakonu Cysterc. Ná Rok Boga w Náturze ludzkiej, łaskami kwitnącego 1704, Poznań 1704; Wonność Naydroższa na niebo wdzięcznie y na ziemię z miłości Boga y bliźniego występująca albo część trzecia wiosny Niebieskiej, o cnocie naycelniejszey do zasługi przed Bogiem przednieysze otwieraiącey zabawy, w których gdy kto im pilniey się ćwi czy tym sie Bogu y Aniołom Jego przyiemney-szy staie, przez Przeora Oberskiego Zakonu Cystersów Zalecona, b.m.w. 1709; Kwiatki zebrane niebu i ziemi wdzięczny zapach daiące, albo część Wtóra Wiosny niebieskiej o Cnotach moralnych albo do Obyczajow w życiu należących... zachwalone przez X. Marcina Malachiasza Kramskiego 1714, Poznań 1714; Mensis Caelestis vitae et Passioni Salvatoris sacerm ... seu breves, de vita Christi, meditationes, cujuslibet mensis die, per annum et deinceps accomodata per F.P. Malachiam Kramski 1718, Posnaniae 1718, wersja polskojęzyczna: *Miesiąc Niebieski żywotowi v męce Zbawiciela Boga poświęcony Duchowne duszom wiernym rozkoszy y pożytki przynoszący albo krótkie o żywocie Pana Jezusa na każdy dzień miesiąca przez rok rozmyślania przysposobione przez X. M. Malachiasza Kramskiego professa Oberskiego Zakonu Cysters. na rok wcielonego Boga żyzne miesiące łaskami sprawuiącego 1719, Poznań 1719.**

⁹ H. Gapski, *Cystersi w Rzeczypospolitej i na Śląsku w XVI-XVIII wieku*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. 1: *Dzieje i kultura męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej od średniowiecza do czasów współczesnych*, red. A.M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, Poznań 1999, s. 69.

Fot. 1. Strony z dzieła Malachiasza *Mensis caelestis Vitae...* dedykowanego biskupowi poznańskiemu Krzysztofowi Antoniemu Szembekowi, Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. C. Norwida, sygn. ZSS 1 31

Veritas Ecclesiae Romanae Infallibilis... i *Sacramentum Altaris Dei Venerabile...*¹⁰ *Mensis caelestis* Malachiasz zadedykował Krzysztofowi Antoniemu Szembekowi biskupowi poznańskiemu (zob. fot. 1). Utwór składa się z dwóch części: pierwsza to rozmyślania o męce Chrystusa podzielone na trzydzieści trzy części opatrzone odrębnymi tytułami (np. *Dies. III Puertitia Christi doloris vernabat*, *Dies. V Affectus in Christo, licet notariales, apetibiles*, *Dies. VIII Anima Christi Excellantissima* itd.) zwieńczone *Ofiarowaniem krwi Chrystusa*, druga to deliberacje o siedmiu boleściach Matki Bożej zakończone modlitwą św. Bernarda¹¹.

Bronisław Natoński o dzieło *Veritas Ecclesiae Romanae* napisał:

¹⁰ H.Z. Leszczyński, *op. cit.*, s. 439-440.

¹¹ Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. C. Norwida, sygn. ZSS 1 31, *Mensis Caelestis vitae et Passioni Salvatoris sacer...*, *passim*.

Zgoła odmienny, rzec by można typowy dla upadku literatury polemicznej, charakter nosi książka cystersa Malachiasza Kramskiego [...]. Okazję do polemiki dała mu książka pewnego zakonnika apostaty, w której oczerniał on Kościół katolicki i jego Głowę, wyrzucił sens Pisma, zalecił zasady Lutra i Kalwina. Kramski postanowił zmiażdżyć apostatę, by w ten sposób osłabić jego wpływ na czytelnika [...] zasypuje apostatę lawiną argumentów tak wielką, że słabnie siła dowodowa każdego z nich; laje apostatę w formie gwałtownej filippiki. Ten schemat powtarza się w książce kilkadziesiąt razy. Niewątpliwie największe wrażenie na czytelniku wywołują gromy spadające na głowę apostaty. Zdaje się, że dzięki nim książkę chętnie czytano¹².

O życiu prywatnym Malachiasza wiemy bardzo mało. Jeśli wierzyć informacji nekrologu pelplińskiego o śmierci Kramskiego w wieku siedemdziesięciu lat, to urodził się on w 1651 roku¹³. Kramski miał na imię Marcin. Podczas obłóczyn przyjął popularne wśród cystersów miano proroka Malachiasza¹⁴. Nie dysponujemy żadnymi pewnymi informacjami o pochodzeniu społecznym, rodzinie i miejscu narodzin przyszłego teologa¹⁵. Zdaniem Augustyna Ciesielskiego przyszedł on na świat w Starym Kramsku¹⁶. Uznanie tej informacji za wiarygodną rozwiązywałoby kwestię korzeni Malachiasza. W źródłach komendarza nazywano Kramskim (Kramski, Krampski) i pod takim nazwiskiem publikował swe rozprawy. Jako Kramski występował, będąc wykładowcą w Mogile, podpisywał perceptę z w *Kronice parafialnej* 1697 roku i został zapamiętany w cysterskim środowisku (nekrologi)¹⁷.

Niegdyś kontrowersje wzbudzała data śmierci Malachiasza. Karol Estreicher, a za nim Wiesław Murawiec podali jako datę zgonu cystersa rok 1780¹⁸. Autorzy biogramów zawartych w encyklopediach katolickich wskazali rok 1730¹⁹. Pierwsza data, w kontekście momentu publikacji najstarszych dzieł Malachiasza, była niepodobieństwem. Druga także nie miała wiele wspólnego z rzeczywistością. Teolog, przeor oberški

¹² B. Natoński, *op. cit.*, s. 201-202. Malachiasz był surowym krytykiem myśli protestanckiej również w praktyce. Zob. *Pro memoria...*, s. 24.

¹³ Biblioteka Diecezjalna w Pelplinie. *Necrologium seu Codex continens nomina patrum, matrum et fratrum, sororum superiorum et benefactorum in domino defunctorum pro Monasterio Pelplinensi Sacri Ordinis Cisterciensis*, sygn. 310, k. 10 (dalej: *Necrologium*).

¹⁴ O popularnych wśród cystersów imionach: S.K. Olczak, *Poznańskie księgi święceń jako źródło do badań nad cystersami*, [w:] *Historia i kultura...*, s. 497.

¹⁵ Na temat pochodzenia społecznego zakonników cysterskich m.in.: H.Z. Leszczyński, *op. cit.*, s. 413-449; H. Gapski, *Rekrutacja do zakonów męskich w Polsce w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku na przykładzie krakowskiego ośrodka zakonnego*, Lublin 1987, s. 103-134; *idem*, *Problematyka rekrutacji cystersów w Polsce w XVI-XVIII w.*, [w:] *Historia i kultura...*, s. 482-484; S.K. Olczak, *Poznańskie księgi święceń jako źródło do badań nad cystersami*, [w:] *Historia i kultura...*, s. 496-497.

¹⁶ A. Ciesielski, *Malachiasz Kramski...*, s. 113. Autor nie podaje źródła informacji. Wątpliwości potęguje fakt, iż myli on Stare Kramsko z Nowym, zob. *ibidem*, s. 119.

¹⁷ *Pro memoria...*, s. 161

¹⁸ K. Estreicher, *op. cit.*, s. 217; W. Murawiec, *op. cit.*, s. 409.

¹⁹ E.M. Sobieszkański, *op. cit.*, s. 952; J. Popławski, *op. cit.*, s. 1197. Tak również P. Zajac, *Dorobek kulturalny cystersów obrzańskich przy końcu XVIII w. oraz cysterskie archiwalia, rękopisy i druki zachowane w klasztorze w Obrze*, „Ecclesia. Studia z Dziejów Wielkopolski” 2012, t. 7, s. 87. Prawidłową datę zgonu podał A. Ciesielski, *Malachiasz Kramski...*, s. 122.

i komendarz kramski zmarł 12 lutego 1721 roku. Data taka widnieje w obituarzach kilku klasztorów cysterskich. W nekrologu paradyskim na stronie 25 zapisano: „A. R. P. Malachias senior Obrensis 1721”²⁰. Potwierdzenie tej wiadomości znajdziemy w notach kommemoracyjnych cystersów z Koronowa i Pelplina. W pierwszym czytamy: „12 Febr. R. P. Malachias Krampski Prof. Obr.,” w drugiej: „R.P. Malachias Krampski senior Profes. Obrensis obiit Aº 1721. 12. Febr...”²¹. Akceptacji takiego datowania zgonu sprzyja zbieżność czasowa między definitywnym zakończeniem przez Malachiasza misji komendarza w Nowym Kramsku, zamknięciem kontynuacji kroniki oberskiej i śmiercią „Wielebnego Ojca” wzmiankowanego w nekrologach²². Ostatnia notatka Malachiasza w *Kronice parafialnej* to ekspensa spisana po październiku 1720 roku²³. Perceptę na rok następny przedstawił już nowy komendarz Edmund Józef Gozdianowski²⁴. Brat Edmund pozostawił także ostatnią informację o chrzcie dokonanym przez Malachiasza w Nowym Kramsku w styczniu 1721 roku. W *Księdze ochrzczonych* napisał: „Anno Dni 1721 January 6 Baptizavit [...] Rndus Pater Malachias infanтем Gasparum Joannis Cysz et Anna Legitimorum Conjugum de Neokramsko. Patrini fuerunt Stanislaus Mirek et Marianna Beldzina”²⁵. Placyd Kuczman 6 kwietnia w Nowym Kramsku ochrzcił noworodka, w lipcu zynił to brat Edward.

Malachiasz związał życie z cystersami. Profesję zakonną przyjął w wieku 21 lat, a cztery lata później święcenia kapłańskie²⁶. Kramski osiągnął tytuł profesora teologii. Gdzie i kiedy studiował, nie wiadomo. Najprawdopodobniej ukończył seminarium poznańskie lub kaliskie²⁷. Pierwsza informacja o nim jako teologu pochodzi z 1691

²⁰ *Nekrolog klasztoru cystersów w Paradyżu. Archiwum Państwowe w Poznaniu Cystersi Paradyż 15*, [w:] *Monastica Polonorum. Fontes et studia*, t. 1: *Wizytacje klasztoru cysterek w Owińskach, nekrolog klasztoru cystersów w Paradyżu, katalogi monastyczne*, red. A.M. Wyrwa, R. Witkowski, Warszawa 2009, s. 101. Nekrolog paradyski wspomina jeszcze o dwóch Malachiaszach z Obry – Malachiaszu Grodzkim i Malachiaszu Franczkowskim, zmarłych odpowiednio w 1786 i 1807 r., zob. *Nekrolog klasztoru cystersów w Paradyżu...*, s. 136, 148. Nie pojawia się Malachiasz Zbijewski (w Kramsku w 1737 r.). W nekrologu są wspomnienia o 80 cystersach z Obry. Wśród nich znajdują się komendarze i plebani kramscy: Niward Dygasiewicz, Stefan Staniszewski, Dionizy Mroczkiewicz i Michał Smoczyński oraz opaci i kilku Benedyktów z Obry.

²¹ *Liber mortuorum Monasterii Coronoviensis o. Cist. edidit Alfonsus Mańkowski*, „Fontes” 1931, nr 25, s. 18; Biblioteka Diecezjalna w Pelplinie. *Necrologium*, sygn. 310, k. 10.

²² O kontynuacji przez Malachiasza kroniki klasztoru oberskiego: A. Ciesielski, *Malachiasz Kramski...*, s. 122.

²³ *Pro memoria...*, s. 218.

²⁴ *Ibidem*, s. 220. Według *Liber mortuorum*, s. 28, brat Edmund zmarł 25 października 1735 r.

²⁵ *Ibidem*, s. 48.

²⁶ Biblioteka Diecezjalna w Pelplinie. *Necrologium*, sygn. 310, k. 10.

²⁷ A. Ciesielski, *Malachiasz Kramski...*, s. 114. Możliwości w tym względzie przedstawiają zarysy m.in. A. Petrani, *Szkolnictwo teologiczne w Polsce*, „Prawo Kanoniczne” 1964, t. 7, nr 1-2, s. 127-200; J. Nowacki, *op. cit.*, s. 666-710; H.Z. Leszczyński, *Studia w klasztorach cysterskich XIII-XIX w.*, [w:] *Historia i kultura...*, s. 343-353; H. Gapski, *Problematyka rekrutacji cystersów w Polsce XVI-XVIII w.*, [w:] *Historia i kultura...*, s. 484-486.

roku. W latach 1691-1693 pełnił funkcję lektora studium teologicznego instytutu filozoficznego w klasztorze mogińskim. Do Mogiły przeniósł Malachiasza wikariusz generalny Antoni Krzesimowski²⁸. Najprawdopodobniej zaproponowano Malachiaszowi prowadzenie zajęć jako jednemu z wybitniejszych znawców przedmiotu. Do instytutu sprowadzano teologów całego kraju²⁹. Po Kramskim pozostał w Mogile niepublikowany materiał poświęcony sakramentom pt. *Tractatus theologiae speculativae de sacramentis in tenere et specie...*³⁰. Jest to pierwsza znana naukowa rozprawa Malachiasza³¹.

Malachiasz Kramski w latach 1697-1721 był trzykrotnie komendantem kościoła w Nowym Kramsku. Pierwsza przerwa w pełnieniu obowiązków nastąpiła między 1702 i 1703 rokiem. Wówczas zastąpił go Bernard Kurcewski. Po raz drugi Malachiasz opuścił Nowe Kramsko w 1713 roku, by wrócić po niespełna sześciu latach. Między schyłkiem 1713 a końcem 1719 roku komendantami byli oberscy profesi Alberyk, Edmund Gozdianowski i Benedykt Richter³². Na podstawie *Księgi ochrzczonych* możemy wyciągnąć wniosek, że nawet w czasach swego komendantowania Malachiasz przebywał w Kramsku nieregularnie. Wniosek taki uzasadniają zapisy chrztów. Między 1708 a 1711 rokiem, oprócz Malachiasza, parafian chrzcili kilku zakonników. Trzech możemy dziś zidentyfikować – byli to Niward Czałczyński (1708), Placyd Kuczman (1709) i Adalbert Naskręcki (1710, 1711)³³. Co zaskakujące, pierwsza notka jednoznacznie stwierdzająca chrzest dokonany przez Malachiasza pochodzi dopiero z 20 lipca 1710 roku. Kramski komendarz ochrzcił wówczas córkę karczmarza Macieja: „Ego Fr. Malachias tertio Commendarius Baptizavi infantem nomine Magdalenam Matthiae Tabernatoris et consortis suis Magdalenam legit par: Patrini fuerunt Albertus Czarnysik, et Marianna Mirkowa omnes de Maj. Kramsko”³⁴.

Malachiasz dzielił obowiązki między Kramkiem, Obrą, Ołobokiem i Poznaniem³⁵. Nie wiadomo, ile czasu spędzał w Nowym Kramsku. Po elekcji Niwarda Górskiego na opata klaustralnego miał więcej czasu dla parafii. Jeszcze jednak w 1707 roku prowa-

²⁸ A. Ciesielski, *Malachiasz Kramski...*, s. 115.

²⁹ H.Z. Leszczyński, *Z dziejów Kolegium Prowincjonalnego...*, s. 410; T. Kawka, H.Z. Leszczyński, *Kacice-Mogiła*, [w:] *Monasticon...*, t. 2, s. 105; A. Ciesielski, *Instytut filozoficzny w Mogile*, [w:] *Dziedzictwo cystersów...*, s. 355-365.

³⁰ H.Z. Leszczyński, *Z dziejów Kolegium Prowincjonalnego...*, s. 420, p. 169, s. 439-440, p. 35.

³¹ O innych rękopisach Malachiasza A. Ciesielski, *Malachiasz Kramski...*, s. 115.

³² Nazwisko zapisywano również w brzmieniu „Rychter”.

³³ Chrztu brata Niwarda: Archiwum Diecezjalne w Zielonej Górze, Liber baptizatorum 1636-1794, sygn. AP Nowe Kramsko 1, k. 12-13. Identyfikacja brata Niwarda na podstawie zapisów w Pro memoria..., s. 23; Placyd wspomniany jako Kuczman, Liber baptizatorum..., k. 48; pod 1721 r. chrztu Adalberta: *ibidem*, k. 13, 15, 18. Według Liber mortuorum..., s. 17-18, Niward Czałczyński z Obrzy zmarł 18 stycznia 1718 r., a Adalbert Naskręcki profes przemętski 22 czerwca 1720 r.

³⁴ Liber baptizatorum..., k. 16. Malachiasz dokonywał incydentalnie wpisów wcześniej. Chodzi o m.in. o zapiski z roku 1707, zob. k. 8-9.

³⁵ W Ołoboku pełnił funkcję kapelana cysterek.

dził studium teologiczne w Obrze i zawiadywał klasztorem. Pisał do króla Augusta II w sprawie obniżenia kontrybucji. Król, który przez dwa dni zamieszkiwał w Obrze, wyraził zgodę na redukcję ciężarów³⁶. Malachiasz miał kontakty z przedstawicielami poznańskiego duchowieństwa – biskupem Mikołajem Święcickim³⁷ i kanonikiem Stanisławem Sierakowskim³⁸. Biskup poznański Krzysztof Antoni Szembek i kanonik Franciszek Libowitz w 1718 roku wizytowali nowokramską parafię³⁹. W kwietniu 1720 roku F. Libowitz ponownie zawiątał do Kramka⁴⁰. Opublikowane w 1718 roku *Mensis caelestis* zadedykował Malachiasz biskupowi Szembekowi⁴¹. W 1713 roku wraz z poprzednikiem Szembeka, Michałem Tarłą⁴², opatami Bernardem J. Gurowskim (Bledzew), Pawłem B. Sapięhą (Paradyż), przeorem oberskim Niwardem Czałczyńskim i grupą nadodrzańskich księży został członkiem kongregacji duchowieństwa i świeckich archidiaconatu pszczyńskiego⁴³. Malachiasz był człowiekiem aktywnym i ruchliwym. Zawiadywanie parafią łączył z pracą naukową i zabiegami związanymi z edycją swych rozpraw teologicznych. Stąd zapewne wyjazdy do Poznania, połączone z zakupami na rzecz parafii. Nic nie wskazuje, by absencje komendarza w Nowym Kramsku łączyły się z posiadaniem innego beneficjum⁴⁴.

Aksesja do bractwa archidiaconatu pszczyńskiego zbiegła się czasowo z rezygnacją z funkcji komendarza. W Nowym Kramsku zastąpił Malachiasza profes oberski Edmund

³⁶ A. Ciesielski, *Malachiasz Kramski...*, s. 120-121.

³⁷ Mikołaj Święcicki był biskupem poznańskim w latach 1699-1707. Zob. *Katalogi biskupów poznańskich*, oprac. J. Wiesiołowski, Poznań 2004, s. 166-167; J. Nowacki, *op. cit.*, s. 109.

³⁸ Pro memoria..., s. 19. Stanisław Sierakowski archidiacon śremski, kanonik gnieźnieński. *Ibidem*, s. 24-25 znajdują się odpisy dwóch pism S. Sierakowskiego.

³⁹ Pro memoria..., s. 23. Franciszek Libowitz (Libowicz) kanonik poznański, prepozyt leszczyński, wizytator generalny biskupa poznańskiego. Libowitz był zaufanym biskupa Krzysztofa Szembeka. W 1718 r. posłował w jego imieniu do króla pruskiego do Berlina, zob. K. Hoszowski, *Poczet Opatów mogińskich*, [w:] *Monografia opactwa cystersów we wsi Mogile*, Kraków 1867, s. 137.

⁴⁰ Pro memoria..., s. 25-26.

⁴¹ *Mensis caelestis...*, s. 2: „Illvstrissimo Exellentissimo Reverendissimo Domino D. Christophoro Anonio De Slupow Szembek. Dei et Apostolicae sedes gratia Episcopo Posnaniensi. Domino, Domino, Meceanati Amplissimo”. Krzysztof Szembek był biskupem poznańskim w latach 1717-1719. Zob. *Katalog biskupów...*, s. 167-168; H. Kołłątaj, *Pamiętnik o stanie Duchowieństwa Katolickiego Polskiego i innych wyznań w połowie XVIII*, wyd. J.K. Żupański, Poznań 1840, s. 42, pisał o Szembeku: „Krzysztof Szembek Prymas Polski bardzo poczciwy i słodki”.

⁴² Michał Bartłomiej Tarło był biskupem poznańskim w latach 1710-1715, zob. *Katalog biskupów...*, s. 167; J. Nowacki, *op. cit.*, s. 110.

⁴³ *Faederata Trium Decanatum Sodalitas in Celeberrimo Archidiaconatu Psczevensi. Tergemino Sacrorum conjurata Voto, Ad dandum defunctis sodalibus Succursum Post dirae Pestis contagia iterum In Lucem porrecta. Anno Faederati cum Natura Humana verbi Incarnati*, Posnaniae 1713. Broszurę kończy Ordo Cursoriae Decanatus Zbąszynensis Ex statu Spirituali, na stronie drugiej wykazu (strony nie są numerowane): „Kramsko Frater Malachias Professus Obrensis”. Według wykazu przeor Niward Czałczyński zamieszkiwał w 1713 r. w Siedlcu. O podobnych federacjach w archidiaconacie pszczyńskim: J. Nowacki, *op. cit.*, s. 741-742.

⁴⁴ Pro memoria..., s. 18, wspomina o pełnieniu przez Malachiasza funkcji komendarza w Kramsku i Siedlcu tylko w 1702 r. O jego działalności w Siedlcu nie ma bliższych informacji.

Bernard Gozdzianowski, który urzędował tu niespełna dwa lata⁴⁵. Gozdzianowski rozpoczął na nowo prowadzenie *Księgi ochrzczonych*. W przedmowie do niej napisał, że przejmuje obowiązki wypełniane dotąd przez poprzednika: „Ego Fr. Edmund[us] Bernard[us] Gozdzianowski Profes[us] Obrens[is] Ord. Cistercien[is] post Admodum Rndum Patrem Malachiam Martinum Kramski Antecedaneum Curatum Successi...”⁴⁶. W 1715 roku miejsce Edmunda zajął Benedykt Richter. Między 1715 a 1718 rokiem brat Benedykt chrzczył nowonarodzonych mieszkańców obu Kramsk i Wojnowa⁴⁷. W 1718 roku na wieś wrócił Malachiasz⁴⁸. Wówczas założył w ramach istniejącego od XVII wieku poszytu *Księgę metrykalną kościoła parafialnego kramskiego*. Nową redakcję poprzedził napisanym własnoręcznie, kilkustronicowym wstępem⁴⁹. Malachiasz chrztów dokonywał do 1721 roku. Wówczas ponownie zastąpił go Gozdzianowski. Zapiska nowego administratora była ostatnią wzmianką o Malachiaszu Kramskim w *Księdze ochrzczonych*.

Według ustaleń Augustyna Ciesielskiego Malachiasz w latach 1696-1715 pełnił funkcję przeora klasztoru cystersów w Obrze⁵⁰. Na kartach *Kroniki* rzadko posługiwał się tym tytułem. Jako przeor występował w latach 1700-1703⁵¹. Wtedy, jak wspomniałem, nowokramską parafią administrował Bernard Kurcewski. Od 1703 roku Malachiasz nazywał siebie profesem i komendarzem. Nie ulega wątpliwości, że w 1709 roku także wypełniał obowiązki przeora. Na tytułowej stronie wydanej wówczas *Wonności Naydroższej* czytamy, że została napisana „przez X.M. Malachiasza Kramskiego Na ten czas Przeora Oberskiego. Zakonu Cystercyńskiego”. W latach 1708-1710 Malachiasz nie mieszkał w Nowym Kramsku. Chrztów dokonywali wspomniani bracia Niward, Placyd albo Albert (Adalbert). Pierwsza dekada XVIII wieku była fatalnym okresem dla Wielkopolski, klasztoru i jego posiadłości. Wsie rozgrabione przez maszerujące armie poważnie zubożały. Ogrom rozgrywającej się tragedii pogłębiła zaraza⁵². Jeśli

⁴⁵ Brat Edmund występuje z dwoma dodatkowymi imionami. W *Pro memoria...*, s. 220, figuruje jako Edmund Józef Gozdzianowski, w *Liber baptizatorum...*, k. 23, jako Edmund Bernard Gozdzianowski.

⁴⁶ *Liber baptizatorum...*, k. 23.

⁴⁷ *Ibidem*, k. 26-32.

⁴⁸ *Ibidem*, k. 33.

⁴⁹ *Ibidem*, k. 41-44.

⁵⁰ A. Ciesielski, *Malachiasz Kramski...*, s. 120.

⁵¹ *Pro memoria...*, s. 170-172; A. Ciesielski, *Malachiasz Kramski...*, s. 117, p. 22.

⁵² P. Widawski, *Kościół i klasztor księży Cystersów w Obrze (1)*, „Przyjaciel Ludu” 1844, nr 27, s. 215-216. W latach 1707-1709 w Obrze miało umrzeć 225 osób, *ibidem*: „Ogółem wymarło ludzi w parafii oberskiej (w Obrze, Jazieńcu i Kiałkowie) do r. 1709. trzysta, oprócz sześciu księży, professów oberskich, i jednego nowicyusza”. O wojnie, jej następstwach, epidemii dżumy w Wielkopolsce m.in.: J. Gierowski, *Między saskim absolutyzmem i złotą wolnością. Z dziejów wewnętrznych Rzeczypospolitej w latach 1712-1715*, Wrocław 1953, s. 32-33 (autor wspomina o stacjonowaniu od 1697 r. w Polsce wojsk saskich). O skutkach wojny na pograniczu m.in.: G. Brandt, *Die Pest der Jahre 1707-1713 in der Provinz Posen nebst gelegentlichen Rückblicken auf frühere Pestepidemien in dieser Gegend*,

chodzi o parafię nowokramską rozmiarów kataklizmu nie znamy. Symptomatyczne jest, że po raz pierwszy od 1697 roku zrezygnowano ze sporządzenia percepty i ekspensy za 1709 rok. Gdzie w tych okolicznościach przebywał Malachiasz, nie wiadomo. Jako przeor powinien urzędować w Obrze⁵³. W 1709 roku, jak wspomniałem, nie było go w Kramsku. Na plebanii zastępował go Placyd, który od czerwca 1709 do kwietnia 1710 roku chrzczył nowo narodzonych parafian⁵⁴. W 1710 roku, jak wynika z zapisów *Kroniki parafialnej*, Malachiasz wrócił do Nowego Kramska. Wówczas ponownie posługiwał się tylko tytułem komendarza⁵⁵.

Najistotniejszym źródłem do rekonstrukcji funkcjonowania parafii nowokramskiej na przełomie XVII i XVIII wieku jest *Kronika parafialna*. Stanowi ona także podstawę do rekonstrukcji zaangażowania poszczególnych komendarzy w sprawy parafii. Malachiasz ma spory udział w redagowaniu *Kroniki*, a jej dzisiejszy kształt jest w znacznej mierze jego udziałem. Wiele zapisów o trudnej do przecenienia przydatności w badaniu dziejów wsi wyszło spod ręki Malachiasza. Zasadą komendarza było między innymi zapoczątkowanie dorocznych wpisów zawierających rozliczenia dochodów i wydatków kościoła w Nowym Kramsku⁵⁶. W 1697 roku Malachiasz zapisał: „Rachunki coroczne czy procentów do Kościoła Nowokramskiego, na ten czas przypadających, czynione które na wizycie, abo komu o tym wiedzieć należy pokazowane bydyć maia, dla porządku y pożytku lepszego tego miejsca, y Domu Bożego”⁵⁷. Pod inauguracyjną informacją zamieścił wykaz przychodów kościoła w 1697 roku, wyliczając je w tabeli w talarach, złotych, „Legnicach” i „Czechach”⁵⁸. Sumę przychodu przeliczył następnie na szelągi i grosze:

„Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen” 1902, R. 17, s. 301-328; Z. Kuchowicz, *Z badań nad stanem biologicznym społeczeństwa polskiego od schyłku XVI do końca XVIII wieku*, Łódź 1972, s. 18-20; T. Jaworski, *Wojna, pokój i religia a ruchy ludnościowe na polskim pograniczu zachodnim w XVII i na początku XVIII w.*, Zielona Góra 1998, s. 189-205; J. Burchardt, R.K. Meissner, D. Burchardt, *Oddech śmierci – zaraza dżumy w Wielkopolsce i w Poznaniu w pierwszej połowie XVIII wieku*, „Nowiny Lekarskie” 2009, nr 78, z. 1, s. 78-84.

⁵³ O wydarzenia ówczesnych A. Ciesielski, *Malachiasz Kramski...*, s. 119.

⁵⁴ Liber baptizatorum..., k. 13-15.

⁵⁵ Pro memoria..., s. 196-197. W 1713 r. przeorem w Obrze był Michał Czałczyński, zmarły w 1718 r.

⁵⁶ W skład percepty nie wliczano mesznego.

⁵⁷ Pro memoria..., s. 161.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 189, wyjaśnia „Pierwsza kolumna znaczy Talery dobrej monety, druga znaczy złote, trzecia Legnice, czwarta Czechy graszki dob. Mo”. Możliwe, że „Legnice” to białe śląskie grosze emitowana przez książąt legnicko-brzeskich(?), a „Czechy” to 3 halerze zwane groszykami (?). O systemie monetarnym w XVII-XVIII w. m.in.: I. Zagórski, *Monety dawnej Polski jakoteż prowincyj i miast do niej niegdy należące z trzech ostatnich wieków*, Warszawa 1845, s. 52-83, 167-170; I. Ihnatowicz, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, t. 1, Warszawa 1967, t. 1, s. 85; Z. Żabiński, *Systemy pieniężne na ziemiach polskich*, Wrocław et al. 1981, s. 119-139; J.A. Szwaagrzyk, *Pieniądz na ziemiach polskich X-XX w.*, Wrocław et al. 1990, s. 139-147.

Percepta a die 1 February tego Roku

	Talery	Złote	Legnice	Czechy
Pieniędzy kościelnych znajdowało się przy odbieraniu Plebanię, i rachunków, od X Wawrzyńca ¹ przeszłego Pasterza, Professa oberskiego [...]	6	1	5	1
Ze dzwonka May 2		5	8	
Ze dzwonka Jul. 2		5	9	1
Abramek oddał kościelnego długu	6.	1.	5.	
Za jęczmienia ćwierć ² : 4. Wiertel ³ , 2. spolnego z Dąbrowy Maćka Byldowego, którą na kościół przy śmierci oddał	4	2	5	1
Ze dzwonka die 22 Jan.		4	7	

Ze dzwonka czasem na mydło abo mączkę wezmą a do Słupika mniej

Summa dobrej monety; Talerów 23 zło: 1 Czech 7; Na szelągi zł 556 groszy 23⁵⁹.

¹ Chodziło o komendarza kramskiego w latach 1692-1697 Laurentego Dulczewskiego, poprzednika Malachiasza.

² Ćwiertnia – jednostka miary ciał sypkich (m.in. zbóż) w XVIII w. zawierała 36 garnców (ok. 136,1 litra) i była równa 101 kg żyta i 107 kg pszenicy; ćwiertnia poznańska w XVII w. zawierała 42 garnce, a ćwiertnia kaliska 56 garnców, zob.: <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/cwiertnia;3890150.html> [dostęp: 12.02.2012]. Według I. Ichnatowicz, *op. cit.*, s. 43, 44, tab. 29, 31, wylicza wrocławskie (śląskie) i gdańskie jednostki miar (do 1816 r.), w tym: ćwierć (wiertel) równe odpowiednio 18,7 i 13,68 litra.

³ Wiertel – jednostka miary ciał sypkich. W rejonie Nowego Kramska obowiązywał albo „wielki wiertel baimojski”, albo „wiertel miary sulechowskiej”. Ćwiertnia w Kramsku była większą miarą od wiertela.

Po wykazie przychodów w *Kronice* następował wykaz wydatków – „Expensa”. Dzięki zapisom percepty i ekspensy poznajemy źródła dochodów plebanii i jej potrzeby⁶⁰. Wysokość wpływów warunkowała nie tylko realizację bieżących potrzeb, ale i aktywność w szerszej perspektywie związaną, przede wszystkim, z rozwojem (lub zachowaniem) infrastruktury oraz wyposażeniem świątyni. Z zapisów *Kroniki parafialnej* wynika, że na przychody kościoła składały się w przeważającej mierze opłaty związane z działalnością „okołoobrzędową” (np. „ze dzwonka” czy „ze słupika”), ze sprzedaży plonów z upraw prowadzonych przez dzierżawców w Dąbrowie oraz darowizn, spłat pożyczek i „win”. Znacznie bardziej urozmaiconą, choć również zawierającą stałe punkty grupę, tworzyło zestawienie ekspensy. Tu wydatki determinowały potrzeby związane z realizacją kultu religijnego oraz funkcjonowaniem plebanii jako siedziby komendarza. Tradycyjnym zakupem był zatem воск do paschału, świece, mąka na opłatki, wino, święty olej czy sukno do szycia (naprawy) szat liturgicznych lub wyposażania kościoła (np. antepedium). Stały wydatek stanowiły środki czystości (mydło lub mączka do prania). Na plebanii, w świątyni i innych zabudowaniach kościelnych dokonywano napraw zużytych albo zniszczonych urządzeń. Niekiedy nabywano nowe. Najrzadszym, lecz najbardziej obciążającym budżet wydatkiem były remonty lub inwestycje budowlane. Expensa

⁵⁹ Pro memoria..., s. 161.

⁶⁰ Zapisy przychodów i wydatków w kronice parafialnej prowadzono do 1844 r., zob. Pro memoria..., s. 294.

obejmowała zarówno zakup materiałów, jak i opłaty dla wynajętych rzemieślników. Co symptomatyczne, kollar kościoła nowokramskiego, klasztor cystersów w Obrze, rzadko partycypował w wydatkach na remonty⁶¹. Zjawisko tego rodzaju można uznać za typowe w skali kraju. Hogo Kołłątaj scharakteryzował je następująco:

W Polsce nie tak jest jak w wielu innych krajach, gdzie Pleban lub Beneficiat innego gatunku, odbywa swoje powinności za dochód sobie wyznaczony; reparacya zaś kościoła i inne kosza, przez kollatorów lub z funduszów na to wyznaczonych zastępowane bywają. Wszystko to jest u nas ciężarem Beneficiata; kollatorowie nie zatrudniają się reparacyą kościołów, Xiądz wszystko sam z swych dochodów podejmować musi, nawet w dobrach królewskich i duchownych. Ztąd poszło, że ubodzy Plebani mieli pozwolono jura stolae, które prawo przywłaszczyli sobie i bogaci, albo mówiąc prawdę, bogaty Proboszcz lub Pleban zabierał wszystkie dochody, a ubogim Wikarym zostawiał wolność tyle ciągnąc ex juribus stolae, ile mogli, lub czasem nawet z nimi się dzielił. W Dyecezyi krakowskiej przepisał w tej mierze regułę kardynał Lipski, poruszony krzykiem właścicieli i narzekaniem ludu; lecz to mało gdzie było zachowywane, nikt nikogo nie mógł szczerze doglądać, gdy wszyscy wyprzęgli się z obowiązków prawa kanonicznego⁶².

Nie znamy stanu parafii w chwili jej objęcia przez Kramskiego. Ostatnia wizytacja kościoła, jak wskazuje *Kronika*, odbyła się w 1667 roku, czyli trzydzieści lat przed pojawieniem się w Kramsku Malachiasza⁶³. Wiadomo, że w chwili, gdy przejął on obowiązki komendarza, istniał tam drewniany kościół, plebania, kaplica św. Izydora, szpital, szkoła i kostnica⁶⁴. Świątynia była starą konstrukcją, i podobnie jak inne budynki, wymagającą systematycznych napraw. Nowo wybudowanymi obiektami była plebania i kaplica. Obie powstały za czasów komendarza Laurentego Dulczewskiego w latach 1692-1697⁶⁵. Problem utrzymania infrastruktury kościelnej w przypadku Nowego Kramska był rzeczywiście dojmujący. Znajdował on odzwierciedlenie w sprawozdaniach Malachiasza i jego następców.

Parafia Nowe Kramsko bezwzględnie nie należała do posażnych, mimo że składała się z trzech wsi⁶⁶. Pleban mógł liczyć na meszne oddawane przez kilkudziesięciu mieszkańców⁶⁷. Dochód uzupełniały daniny z nowokramskiego folwarku i opłaty za

⁶¹ Ciężar budowlany – J. Nowacki, *op. cit.*, s. 348. Na ten temat ostatnio (o średniowieczu) m.in.: A. Chojnacki, *op. cit.*, s. 298-303.

⁶² H. Kołłątaj, *op. cit.*, s. 30.

⁶³ Pro memoria..., s. 10-13.

⁶⁴ Początki kościoła w Nowym Kramsku są niejasne. Wydawca *Kodeksu dyplomatycznego Wielkopolski*, t. 2, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1878, nr 947, identyfikował Gerharda de Kremmen, świadka dokumentu wystawionego przez Gerharda de Prendekow 27 października 1311 r. z plebanem Kramska. W literaturze na tej podstawie przyjęto, że kościół w Nowym Kramsku funkcjonował w 1311 r. Tak m.in. E. Callier, *Powiat kościański w 16 stuleciu: szkic geograficzno-historyczny*, Poznań 1885, s. 77. Inaczej: T. Jurek, *op. cit.*, s. 444, p. 4, 6.

⁶⁵ Pro memoria..., s. 30.

⁶⁶ Na temat statystycznych tendencji w XVI-XVIII w., wielkości parafii, liczby parafian przypadających na parafię itp. zob. S. Litak, *Struktura...*, s. 299 i n.

⁶⁷ Według wykazu zawartego w Pro memoria..., s. 159, meszne oddawało plebanowi 31 włościan (wykaz nie określa, czy mamy do czynienia z kmieciami, zagrodnikami czy chałupnikami) z Nowego i Starego Kramska oraz bliżej nieokreślona liczba zagrodników z Wojnowa.

usługi duszpasterskie. Niestety, nie wiadomo, ile osób przystępowało do sakramentów. Analiza przychodów kościoła w Nowym Kramsku w latach 1697-1720 pozwala na kilka spostrzeżeń. Kwoty uzyskane z percepty nie były imponujące. Obserwujemy znaczną rozpiętość przychodów, wahającą się między 63 talarami w roku 1703 a 3 talarami w 1710 i 1714. Wraz z nadejściem nowego stulecia mamy do czynienia z tendencją do stopniowego, systematycznego obniżania poziomu percepty. Sytuacji nie ratowały nawet dochody pochodzące ze sprzedaży plonów z Dąbrowy przekazanej kościołowi przez Macieja Byldę. Z zapisów *Kroniki parafialnej* wynika, że najwyższe sumy zebrano w 1699 roku – 40 talarów, 3 „Legnice”, 1 „Czech” i 1703 – 63 talary, 1 złoty i 4 „Legnice”⁶⁸. Były to jednak lata wyjątkowe. W pierwszym przypadku o wysokości percepty zdecydowały darowizny parafian (6 talarów), zwroty długów (4 talary) i dochód ze sprzedaży zboża z Dąbrowy (8 talarów), w drugim zwroty pożyczek zaciągniętych przez mieszkańców wsi i Bernarda Kurcewskiego (32 talary) oraz zapisy testamentowe (20 talarów).

Sytuacja finansowa parafii zmuszała komendarzy do ograniczania aktywności inwestycyjnej wokół infrastruktury kościelnej. Informacje *Kroniki* wskazują, że sporym wysiłkiem było wykonanie doraźnych napraw. Stare, drewniane budynki niszczały i popadały w ruinę. Remontów wymagał przede wszystkim kościół i dzwonnica. Nie najlepiej przedstawiał się również stan dachu niedawno wybudowanej kaplicy św. Izydora. Doraźne naprawy były główną przyczyną tego, że, przez niemal cały omawiany okres kwoty ekspensy przekraczały poziom przychodów. Tak było między innymi w 1699 (40-64⁶⁹), w 1700 (ok. 12-35), 1705 (29-55), a zwłaszcza w 1706 roku (16-86)⁷⁰. Dysponując skromnym budżetem, Malachiasz starał się utrzymać taki stan obiektów sakralnych, by nadawały się do celebrowania obrzędów religijnych. Już w pierwszy roku pobytu w Kramsku Malachiasz zdecydował się na prowizoryczny remont kościoła. Pokryto wówczas zakryścię tarcicami i „podważono” kościelną ścianę w kruchcie. „Pobito” także sygnarek i „wieszkę”⁷¹. W roku następnym ponownie naprawiano ścianę kościoła, dzwonnice i dach kaplicy św. Izydora. Prowadzono także prace w zakrystii, gdzie cieśla wykonał szuflady i stół. W roku 1700 głównym przedsięwzięciem stało się malowanie kaplicy św. Izydora. Do Nowego Kramska sprowadzono malarza ze Zbąszynia. Koszt pierwszego malowania wyniósł 2 talary, dokończenie – 9. Malarz pracował w kaplicy sześć tygodni, a jego wyżywienie kosztowało parafian 10 talarów⁷². Kaplicę pomalowano i wyzłocono⁷³. Kolejny remont przeprowadzono dopiero 1705 roku. Wówczas w kościele wykonano ozdobną posadzkę z cegieł, naprawiono lub postawiono nowe ławy oraz uszczelniono przeciekający dach i wymieniono rynny. Prawdziwym wyzwaniem okazała

⁶⁸ Pro memoria..., s. 166, 176.

⁶⁹ Podaję kwoty tylko w talarach.

⁷⁰ Pro memoria..., s. 166-169, 170-171, 182-184, 185-188.

⁷¹ *Ibidem*, s. 162.

⁷² *Ibidem*, s. 171.

⁷³ *Ibidem*, s. 31, 171.

się reperacja „pozytywu staroświeckiego i napsowanego”. Do jego naprawy wynajęto organmistrza Jana Szyndlerowicza z Babimostu. Malachiasz nie miał pieniędzy, by uregulować gotówką całość rachunku wystawionego przez J. Szyndlerowicza. Organmistrz był wyrozumiały i przyjął część zapłaty w naturze. Malachiasz napisał na ten temat: „postąpiłem mu tymfow 130, Żyta C⁷⁴. 3, Jęczm. C.1 grochu wiertel 1, garniec masła, mędel gomółek, ad rationem tedy, na pierwsze cztery raty, dałem ... 6 monet [...] Żyta dałem C. 2. Item wiertel Jęczmienia Item temuż Organistrzowi dałem pułgarca masła”⁷⁵. Jako że naprawa przedłużyła się na rok następny, w ekspensie komendarz przedstawił kolejne wyliczenia, a następnie podsumował: „Tego Roku Pozytyw stary reperowano, mały flet na wielki dolny octopedum przerobiono. Pryncypał nowy 4 pedum dano, insze zaś glosy na oktawę 2 (słowo nieczytelne) sedecimę et przeformowano z mixturą, w którym iest glosów sześć. Pieniędzy samych dano 153; 3 Legominami, zaś masłem wiwendą przenosi dwieście złotych”⁷⁶. Naprawę organów zakończono w 1707 roku. Wówczas obito daszek dla miechów i pozytywu „żeby nie zaciekało”⁷⁷.

Dalsze przedsięwzięcia wokół kościoła podjęto w 1710 i 1711 roku. Najpierw podmurowano rozpadający się ołtarz św. Barbary (?), a następnie wykonano prace na dachu świątyni i dzwonnicy. Nie były to wielkie inwestycje, jako że kosztowały odpowiednio 8 legn oraz 1 talar i 2 legn dobrej monety⁷⁸. Wkrótce Malachiasz opuścił wieś, a obowiązki komendarza przejął najpierw Edmund Gozdianowski, a następnie Benedykt Richter. Przez najbliższe kilka lat, jak wynika z kronikarskich zapisów obu komendarzy, nic ciekawego nie działo się wokół kramskich obiektów sakralnych. Następny remont przeprowadził Malachiasz po powrocie na wieś w 1719 roku. W *Kronice* znajduje się szczegółowy wykaz wydatków „na to podpieranie” kościoła, szpitala i kaplicy św. Izydora. Koszty napraw przekroczyły kwotę 20 talarów (fot. 2)⁷⁹.

Podczas odnowy kościoła i dzwonnicy doszło w Nowym Kramsku do lokalnej „katastrofy” – stłukł się wielki dzwon. Wypadek wydarzył się 18 października 1719 roku. Wówczas Malachiasz nie przedstawił okoliczności zdarzenia. Jeszcze w trakcie spisywania ekspensy związanej z naprawą budynków kościelnych problemu nie zasygnalizował. Wiadomość pojawiła się na kartach *Kroniki* nagle. Z opisu Malachiasza wynika, że większość czynności przy remoncie wykonywał cieśla Jan. To on zdejmował dzwon z dzwonnicy⁸⁰. Wykaz wydatków związanych z remontem przedstawiony przez Malachiasza może sugerować przyczynę wypadku. Komendarz, oprócz zakupu tarcic

⁷⁴ C. – oznaczało ćwiertnię.

⁷⁵ Pro memoria..., s. 184.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 187.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 191.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 195, 197.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 213.

⁸⁰ *Ibidem*.

Anno eodem 1719 ab ipsis kalendis Januarij in Supra scripta ecclesia scilicet, prout notabitur in annexa pagina.

Tu pingit se na podwarczenie karcin, z ka pice s. Jedydną picyt
Kuzi ut ut supra, co wgdano.

1	1	1	1	1	1
2	2	2	2	2	2
3	3	3	3	3	3
4	4	4	4	4	4
5	5	5	5	5	5
6	6	6	6	6	6
7	7	7	7	7	7
8	8	8	8	8	8
9	9	9	9	9	9
10	10	10	10	10	10
11	11	11	11	11	11
12	12	12	12	12	12
13	13	13	13	13	13
14	14	14	14	14	14
15	15	15	15	15	15
16	16	16	16	16	16
17	17	17	17	17	17
18	18	18	18	18	18
19	19	19	19	19	19
20	20	20	20	20	20
21	21	21	21	21	21
22	22	22	22	22	22
23	23	23	23	23	23
24	24	24	24	24	24
25	25	25	25	25	25
26	26	26	26	26	26
27	27	27	27	27	27
28	28	28	28	28	28
29	29	29	29	29	29
30	30	30	30	30	30
31	31	31	31	31	31
32	32	32	32	32	32
33	33	33	33	33	33
34	34	34	34	34	34
35	35	35	35	35	35
36	36	36	36	36	36
37	37	37	37	37	37
38	38	38	38	38	38
39	39	39	39	39	39
40	40	40	40	40	40
41	41	41	41	41	41
42	42	42	42	42	42
43	43	43	43	43	43
44	44	44	44	44	44
45	45	45	45	45	45
46	46	46	46	46	46
47	47	47	47	47	47
48	48	48	48	48	48
49	49	49	49	49	49
50	50	50	50	50	50
51	51	51	51	51	51
52	52	52	52	52	52
53	53	53	53	53	53
54	54	54	54	54	54
55	55	55	55	55	55
56	56	56	56	56	56
57	57	57	57	57	57
58	58	58	58	58	58
59	59	59	59	59	59
60	60	60	60	60	60
61	61	61	61	61	61
62	62	62	62	62	62
63	63	63	63	63	63
64	64	64	64	64	64
65	65	65	65	65	65
66	66	66	66	66	66
67	67	67	67	67	67
68	68	68	68	68	68
69	69	69	69	69	69
70	70	70	70	70	70
71	71	71	71	71	71
72	72	72	72	72	72
73	73	73	73	73	73
74	74	74	74	74	74
75	75	75	75	75	75
76	76	76	76	76	76
77	77	77	77	77	77
78	78	78	78	78	78
79	79	79	79	79	79
80	80	80	80	80	80
81	81	81	81	81	81
82	82	82	82	82	82
83	83	83	83	83	83
84	84	84	84	84	84
85	85	85	85	85	85
86	86	86	86	86	86
87	87	87	87	87	87
88	88	88	88	88	88
89	89	89	89	89	89
90	90	90	90	90	90
91	91	91	91	91	91
92	92	92	92	92	92
93	93	93	93	93	93
94	94	94	94	94	94
95	95	95	95	95	95
96	96	96	96	96	96
97	97	97	97	97	97
98	98	98	98	98	98
99	99	99	99	99	99
100	100	100	100	100	100

Summa Exensarum Tal. in specie g.

Fot. 2. Karta Kroniki parafialnej Nowego Kramska, „Pro memoria”, s. 213. Spis wydatków w 1719 roku

i gwoździ, ujął opłaty na piwo i wino. Częstowanie alkoholem rzemieślników i pomagających im włościan należało do tradycji. Malachiasz najpierw kupił półtorej beczki piwa, „a Marianna ze szpitala po wino chodziła”. Następnie przez trzy dni pomocnicy Jana wypili 9 i pół garnca piwa. Nie musiała to być ilość oszałamiająca. Jeśli liczyć pojemność 1 garnca na 3,76 litra, okaże się, że wypito niespełna 36 litrów piwa w ciągu trzech dni⁸¹. Niestety, nie wiemy, ilu było pomocników cieśli Jana. Czy to nadmiar piwa spożytego przez robotników przyczynił się do wypadku, trudno przesądzić. Malachiasz,

⁸¹ I. Ihnatowicz, *op. cit.*, s. 42, tab. 26. Polskie przedrozbiorowe jednostki miar pojemności płynów używane również w XIX w., informuje: beczka pojemność 271,36 litra, garniec – 3,7691 litra. A. Gilewicz, *Studia z dziejów miar i wag w Polsce*, cz. 1: *Miary pojemności i ciężaru (wagi)*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Lwowie” 1936, t. 16, z. 3, s. 317-318, podaje kilka przykładów pojemności garnca na ziemiach polskich, od XVI-wiecznego garnca krakowskiego (poj. 2,18-2,26 litra) po garniec warszawski (XVIII w.) o pojemności 3,76-3,90 litra.

jak wspomniałem, sprawy nie komentował. Musimy ograniczyć się do przypuszczenia, że dzwon stłukł się podczas jego ponownego wciągania na dzwonnice⁸².

Incydent postawił Malachiasza i kramską społeczność przed sporym wyzwaniem. Zakup nowego dzwonu nie wchodził w rachubę, a naprawa zdecydowanie przekraczała możliwości budżetowe parafii. Krystian Hampel, ludwisarz z Poznania, zażądał za jego zreperowanie 600 złotych. Ostatecznie koszt usługi ustalono na 511 złotych. Komendarz ponownie musiał spłacać rachunek ratami. Potrzebne okazało się podjęcie nadzwyczajnych środków, ogłoszenie zbiórki wśród parafian oraz pozyskanie „sponsorów” z zewnątrz. Po raz pierwszy chyba w sprawy parafii zaangażował się kolator – klasztor w Obrze. Skalę społecznego wysiłku ilustruje zestawienie przedstawione przez Malachiasza:

[...] obie Kramaska składały, kmiecie po Talaru, y drudzy według.

	Tal.	Zło	L.
Gmina Kramaska naprzód przy zawiezieniu dzwona, zadała była per me, et per Vitricum Martinum Misko, et per Mattheum Bartel de Veteri Kramsko.			
Taż Gmina złożyła, na wykupienie tegoż dzwona	10		
Ex peculio cum licentia Rnd'mi Commissary Ordinis dałem tal 19: item grochu wiertel za Taler 1. Ludwisarzowi według obietnice, groch też był po Taleru dobrej monety, który groch w meszmem wziełem był od Bayki Stare Kramsko, abo gmina dali niezupełnie Tal.	23		
	20		
	10		
Obie Gminy pożyczły u S. Izydora Talerów [...]	8		
Niektórzy złożyli dopomagając wykupić ten dzwon			
Ze dworu, Abo z Woynowskiego folwarku dano Tal.	2		
Podstarości na ten czas P. Jankowski z zasług swoich d.	2	2	
Stanisław Mirek dał na pomoc bity Taler [...]	1	1	
Franciszek Grepel dał na pomoc parobek Mirków		1	2
Zmuda z Babiegomostu do kościoła [...] długu	1		
Kubinka z Star. Kramaska winy dała złoty		1	6
Mirek Stanisław przydał kopowy		2	
Stanisław Kubów zięć Pawła nieboszczy[ka] dług kościelny znosząc, oddał na też potrzebę złoty 4 dob. Monety	1	1	
Summa Talerów dob. monety wynosi dico Talerów 81, L. 7			
Dzwon wykupiono – Tymfami 406			
za złotych 511 – Szelągami 486			

Sprawę dzwonu zakończyło oświadczenie ludwisarza Krystiana Hampela wpisane do *Kroniki* ręką Malachiasza:

Ja niżej podpisany zaznamam tą kartą moją, że x Malachiasz Profes oberski Komendarz Kramski, odebrał dzwon do kościoła kramskiego, który waży w wadze poznańskiej kamieni 25. funtów 2.

⁸² Przed podaniem wiadomości o uszkodzeniu dzwonu komendarz napisał: Pro memoria..., s. 213 „Za pas do dzwona, gdy go przywieziono, na którym serce zawieszono 1 [zł – K.B.]”. Wiadomość chyba odnosi się do czasu, gdy dzwon po naprawie wrócił z Poznania.

Który dzwon gdyby się (czego broń Boże) stłuc, abo napęknąć miał przez rok sześć niedziel, tedy go ia gotow de novo przelać, bes wszelkiego nakładu. Na cosię ręką własną podpisuję. Działosię Roku 1719 dnia 29 listopada. Odebrałem na ten dzwon według kontraktu złotych Polskich 474, należy ieszcze dodać złotych 37...⁸³.

Instalacja dzwону zakończyła okres inwestycji budowlanych prowadzonych przez Malachiasza. Omawiając zaangażowanie tego kamendarza w sprawy kościoła nowokramkiego, warto wspomnieć o jeszcze jednym kierunku jego aktywności – dbałości o wyposażenie obiektów sakralnych i zewnętrzny wizerunek kapłana. Do tego aspektu funkcjonowania kościoła przywiązywano sporą wagę. Wskazówki plebani otrzymywali za pośrednictwem ustawodawstwa synodalnego i specjalnie wydawanych poradników. Oprócz kwestii religijnych poruszały one niekiedy zagadnienie organizacji wnętrza kościoła i wyboru dzieł sztuki sakralnej mających zdobić świątynię. Broszurę taką w 1693 roku wydał jezuicki teolog Adalbert Tylkowski⁸⁴. Nie wiadomo czy Malachiasz korzystał z jego wskazówek. W każdym razie z dużą pieczołowitością zajmował się wnętrzem kościoła i kaplicy św. Izydora. W 1698 roku w kaplicy zainstalowano złożony ołtarz wykonany przez malarza z Zielonej Góry⁸⁵. Nie wiadomo, kiedy został on zamówiony i ile kosztował. Z ekspensy wynika, że w 1698 roku zielonogórski snycerz zamontował ołtarz. Usługa kosztowała 7 „Legnic” i 1 „Czecha”. W latach 1699-1700 kontynuowano wyposażanie kaplicy. W Poznaniu zamówiono obraz św. Izydora i zakupiono złożony kielich u złotnika Andrzeja Wydlicha. Portret świętego kosztował 4 talary, 1 złoty i 2 legn, kielich 170 tymfów⁸⁶. Uzupełniono również wyposażenia ołtarza wielkiego. Malachiasz nabył pulpity do mszału i, co było sporym wydarzeniem w skali parafii, srebrną sukienkę na obraz Panny Maryi⁸⁷. Ze względu na wysokie koszty sukienki w zakupie partycypowali mieszkańcy wsi. Ich imiona komendarz uwiecznił w *Kronice*:

Tego roku 1700, Juny 19 sukienkę na obras Panney Maryiey srebrną miejscami złocistą sprawiono, która kosztuje 550 tymfów, naktórą pewna iedna osoba dała tynf. 100,
Wociech Fabiś kmieć kramski dał tymfów – 150
Maryanna Szołtyśka Starokramska dała zł. – 155
Starego srebra przydaliśmy od monstrantyi grzywien 3. tor. 5
Od roboty y pozłoty niektórzy z Parafianów zapłacili.
Dla pamięci przydaie tu: Że trzy Tabliczki srebrne na tę sukienkę dano z kościoła iedną po Panu Sobawińskim, drugą po J. Pani Przyłuskiej za złotych 4: trzecią po Trafalce za złotych 6.⁸⁸

⁸³ Pro memoria..., s. 215.

⁸⁴ Podobną literaturę o charakterze poradnikowym przedstawia A. Jocher, *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce, od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie...*, t. 2, Wilno 1842, s. 356 i n.; S. Litak, *Struktura...*, s. 444. O A. Tylkowskim m.in.: J. Krocak, *Wojciech Tylkowski – między „historia naturalis” a „philosophia curiosa”*, [w:] *Człowiek wobec natury: humanizm wobec nauk przyrodniczych*, red. J. Sokolski, Warszawa 2010, s. 147-166.

⁸⁵ Pro memoria..., s. 165.

⁸⁶ *Ibidem*, s. 167.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ *Ibidem*, s. 173.

W 1703 roku zakupiono 2 lichtarze cynowe (5 talarów) i trybularz mosiężny. Duże koszty pochłonął zakup sukna na kapy do kościoła i na procesje: zielonej (15 talarów), czerwonej (6 talarów) i w kwiaty (3) wraz z dodatkami (frędzle, pasamony, „bagazyj” – 7 talarów). Materiały kupowano w Poznaniu i Sulechowie. Krawiec szył kapy przez cztery dni i otrzymał za to 1 talara wraz z „wiewendą”⁸⁹. W 1706 roku Malachiasz dokupił „materię czarną” na kapę żałobną za 4 talary⁹⁰. Zadał także o godny wygląd komendarza, nabywając w Poznaniu „ornat solenny niebieski, na przednie niedziele Adwentowe i Postu wielkiego” za 14 talarów 1 złoty i 2 legnickie⁹¹. Niektóre wydatki Malachiasza mogą zaskakiwać. Warto jednak zwrócić uwagę na to, że w pewnym stopniu zbyt- kowne zakupy, dokonywane były w czasach, gdy percepta osiągała wyższe niż zwykle wyniki lub gdy gotowość partycypacji w wydatkach zgłaszali parafianie. Tylko dzięki ich ofiarności możliwy był zakup sukienki do obrazu Panny Maryi. Srebrna sukienka to największy wydatek w dziejach parafii w okresie komendowania brata Malachiasza.

Sporo uwagi Malachiasz poświęcał odpowiedniemu zabezpieczeniu ksiąg liturgicznych i kościelnych. Kilkakrotnie na kartach *Kroniki* spotykamy wzmianki na temat oprawy woluminów, w tym mszału, psalterza czy antyfonarza. W 1703 roku komendarz zamówił w drukarni poznańskiego Collegium Societas Jesu druk książek dla bractwa św. Izydora⁹². Papier i wykonanie broszur kosztowało 10 talarów, 1 złoty i 2 legn⁹³. W roku 1705 Malachiasz oprowił książki⁹⁴.

Dzięki wizytacjom kościelnym i zapisom ekspensy możemy poznać stan techniczny i wyposażenie nowokramskich obiektów sakralnych w momencie bliskim zakończenia misji komendarza przez Malachiasza. W *Kronice parafialnej* znajduje się *Rewizya Kościoła, tak ab extra iakoli ad intra, i inwentarza generalnego* z 28 kwietnia

⁸⁹ *Ibidem*, s. 169-170.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 188.

⁹¹ *Ibidem*, s. 180.

⁹² Malachiasz nie podał tytułu ani autora drukowanego dzieła. Chodziło zapewne o żywot świętego. W 1627 r. w Kłobucku tamtejsze bractwo św. Izydora wydało dziełko pt. *Krótkie zabranie świętobliwego żywota Izydora*, a u schyłku wieku, w Cieszowej, opublikowano *Świętą prostotę albo bractwo św. Izydora*. Placówka, której zlecono druk książeczek dla bractwa, wydała niektóre dzieła Malachiasza. Według komendarza prefektem Collegium był ówczesnie Ignacy Draski: Pro memoria..., s. 179. Praca *Drukarze dawnej Polski. Od XV do XVIII wieku*, t. 3, cz. 1: *Wielkopolska*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, J. Sójka, Wrocław 1977, s. 109, wskazuje, że w latach 1702-1703 i 1704-1705 funkcję pełnił Kazimierz Draski. O funkcjonowaniu bractw w różnych regionach m.in.: B. Kumor, *Kościelne stowarzyszenia świeckich na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym*, „Prawo Kanoniczne” 1967, nr 10, z. 1-2, s. 289-356; J. Flaga, *Bractwa i przejawy życia religijnego w 2 poł. XVIII wieku na przykładzie diecezji plockiej*, „Roczniki Humanistyczne” 1976, R. 24, z. 2, s. 35-67; S. Litak, *Bractwa religijne w Polsce przedrozbiorowej XIII-XVIII wiek. Rozwój i problematyka*, „Przegląd Historyczny” 1997, t. 88, z. 3-4, s. 499-523; D. Główna, *Przewodnik, inicjator, adwersarz?*, [w:] *Dwór, plebania...*, s. 55-57; M. Ślusarska, *Oświeceniowe modele biskupa, plebana i parafii. Kontynuacja czy zmiana tradycji?*, [w:] *Dwór, plebania...*, s. 44-45. O bractwie św. Izydora w Wielkopolsce: J. Nowacki, *op. cit.*, s. 748.

⁹³ *Ibidem*, s. 179.

⁹⁴ *Ibidem*, s. 183.

1720 roku podpisana przez wizytatora kanonika poznańskiego Franiszka Libowitza⁹⁵. Sprawozdanie to, z jednej strony, stanowi podsumowanie długoletniego zaangażowania Malachiasza, z drugiej wysiłków jego następców i poprzedników – Placyda, Alberyka, Edmunda Gozdianowskiego i Benedykta Richtera. Z lustracyjnego opisu wynika, że mur przykościelny, dachy kościoła i kaplicy św. Izydora zostały wyremontowane i pokryte „szkudłami”. Na wieży kościelnej zawieszono były trzy dzwony. Na cmentarzu stała kostnica⁹⁶. Dalsze informacje dotyczą wyposażenia kościoła – ksiąg, szat liturgicznych, materiałów zdobiących ołtarze i innych elementów wyposażenia świątyni. Szczególnie interesująco przedstawia się zestaw ksiąg liturgicznych. Według „Rewizyi” na wyposażeniu kościoła znajdowały się 4 mszały, 2 agendy „wielkie (w tym jedna »krakowskiego« wydania, opatrzone dobrze, od Introligatora”, trzecia „in octavo”, 1 brewiarz „Rzymski”, jeden częściowo, „z początku pisany”, trzeci „in folio, wielkim drukiem, nie zupełny”. Dalej czytamy, że „Chór ma księgi dobrze oprawne: iako Psalterz, Antyphonarz znotami, Gradał wyborny. Są i Processonaty pisane dwa: iednego zażywayą w dni krzyżowe, z drugiego Wigilie za umarłych sprawuią”⁹⁷. W porównaniu z poprzednimi spisami możemy mówić o wzbogaceniu księgozbioru. Czy w tej kwestii miał jakieś zasługi Malachiasz, nie wiadomo.

Jeśli chodzi o szaty znajdujące się na wyposażeniu kościoła kramskiego, lustracja wymienia kilka ornatów, kap, firanek, tuwalni i kilkanaście alb. Czytamy też o innych tkaninach użytkowych, w tym antepediach, między innymi: „Czerwonym, na święta uroczyste”, białym „nędzowym”, modrym „muchaiorowym”, 17 komeszkach, 16 obrusach, 12 płachtach, 16 ręcznikach i kilkadziesiąciu chustkach. Wśród akcesoriów i sprzętów towarzyszących obrzędowi wymieniono między innymi: monstrancję, lichtarze, kielichy, krzyże, ampułki, turybularz, „kropidnicę” i lawaterz⁹⁸. Niestety, w porównaniu z dokumentami wcześniejszymi i późniejszymi, wizytacja z 1720 roku jest zdecydowanie bardziej ogólnikowa i powierzchowna. Nie opisuje ani ołtarzy, ani innego wyposażenia świątyni. Poza sukienką „Panney Mariey” nie wspomina o zdobiących ją dziełach sztuki sakralnej. O ich istnieniu wiemy ze starszych wizytacji i ekspens kościelnych. Sukienka, którą zakupili parafianie, ozdobiła obraz Maryi koronowanej w towarzystwie św. Bernarda i św. Benedykta, który umieszczony był w centralnym punkcie rzeźbionego w drewnie wielkiego ołtarza⁹⁹. Mniejszy, narożny ołtarz składał

⁹⁵ *Ibidem*, s. 25-26.

⁹⁶ W sprawozdaniu znajduje się informacja o pochowaniu na cmentarzu kości znajdujących się w kostnicy.

⁹⁷ *Pro memoria...*, s. 25.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 25-26.

⁹⁹ *Ibidem*, s. 32. Obraz Najświętszej Panny Maryi znajdował się w kościele co najmniej od pocz. XVII w. Wspomina o nim wizytacja kościoła z 1603 r. W ołtarzu mniejszym świątyni stała także figura św. Anny (tu pojawia się kontrowersja, czy mamy do czynienia z rzeźbą czy płaskorzeźbą). T. Jurek, *op. cit.*, s. 444. Jeśli chodzi o srebrną sukienkę z obrazu, to według wizytacji z 1779 r. znajdowała się ona w zastawie w klasztorze oberskim: *Pro memoria...*, s. 77.

się z drewnianej płaskorzeźby – ołtarza tablicowego ze św. Anną, ustawionego na murowanym postumencie. Drugi, przeciwniegi portatył także rzeźbiony, poświęcony był Najświętszej Pannie Maryi¹⁰⁰. Przez kilkadziesiąt lat chyba niewiele zmieniło się w wyposażeniu świątyni. Jedyną nowością było pojawienie się wspomnianej srebrnej sukienki Panny Maryi. O sporych zasługach Kramskiego możemy za to mówić w przypadku przedsięwzięć związanych z animacją kultu św. Izydora, funkcjonowaniem bractwa i przygotowaniem do wypełniania przez kaplicę jemu poświęconą sakralnej roli. Komendarz doprowadził do jej konsekracji¹⁰¹. Sukcesywnie remontował budowlę, upiększał, zaopatrując ją w ołtarz i malowany wizerunek patrona.

Bilans pobytu Malachiasza w nowokramskiej parafii wypada pozytywnie. Zasługą komendarza, wciąż zajętego i zaabsorbowanego sprawami własnej twórczości i problemami klasztoru w Obrze, było przeprowadzenie kilku kosztownych przedsięwzięć wymagających poważnego zaangażowania materialnego parafian. Wydaje się, że odnowienie organów, naprawa stłuczonego dzwonu czy zakup srebrnej sukienki do obrazu Najświętszej Panny Maryi były nie tylko świadectwem umiejętności organizacyjnych, ale i autorytetu Malachiasza jako duszpasterza. Aktywizacja kramszczan nie była sprawą prostą i oczywistą, o czym mogli przekonać się kilkakrotnie następcy Malachiasza. Komendarz Kramski wprowadził nowe porządki w parafii. Zaszczepił obyczaj przejrzystego rozliczania przychodów i rozchodów plebanii, założył księgę, w której zapisywano treść kolejnych wizytacji oraz wybranych zarządzeń władz kościelnych. Stała się ona ważnym źródłem do rekonstrukcji jej historii oraz zaczątkiem prowadzonej do czasów współczesnych kroniki parafii Nowe Kramsko¹⁰².

Krzysztof Benyskiewicz

MALACHIASZ KRAMSKI KOMENDARZ KOŚCIOŁA W NOWYM KRAMSKU (PRZEŁ. XVII I XVIII W.)

Streszczenie. Artykuł *Malachiasz Kramski komendarz kościoła w Nowym Kramsku (przeł. XVII i XVIII w.)* jest poświęcony działalności duszpasterskiej i organizacyjnej cystersa oberskiego Malachiasza na terenie parafii Nowe Kramsko. Malachiasz był profesorem teologii i jednym z najwybitniejszych pisarzy cysterskich w XVIII-wiecznej Polsce. W latach 1697-1721 pełnił trzykrotnie funkcję komendarza kościoła w Nowym Kramsku. Jego aktywność na terenie wsi dokumentuje prowadzona od XVII wieku *Kronika Parafii w Nowym Kramsku*. W kontekście tematu niniejszego artykułu na szczególną uwagę zasługują zapisy *Kroniki* obejmujące rozliczenia dochodów i wydatków komendarza. Wprowadzono je z inicjatywy Malachiasza w 1697 roku. Jako że parafia nie należała do szczególnie bogatych, sporym problemem było utrzymanie infrastruktury kościelnej, zapewnienie świątyni odpowiedniego wystroju i zaopatrzenie w sprzęty i księgi liturgiczne. Doroczna „Percepta”

¹⁰⁰ Pro memoria..., s. 11.

¹⁰¹ Na ten temat A. Ciesielski, *Malachiasz Kramski...*, s. 119-120.

¹⁰² Kronika parafialna zaginęła kilka lat temu podczas przenoszenia z parafii w Nowym Kramsku do Archiwum Diecezjalnego w Zielonej Górze.

i „Expensa” dokumentują codzienne zmagania kolejnych komendarzy i plebanów o zachowanie w stanie zdolnym do użytku kościoła, szpitala, plebanii i kaplicy św. Izydora. Malachiasz należał do duszpasterzy aktywnych w tej dziedzinie. Problem polegał na tym, że mieszkańców parafii stać było tylko na doraźne naprawy. W pierwszym roku posługi Malachiasza wykonano częściowy, prowizoryczny remont dachu i uszkodzonej ściany kościoła. W latach następnych reperowano dzwonnice i kaplicę św. Izydora. W 1700 roku w kaplicy wykonano niezwykle, jak na Nowe Kramsko prace, gdyż pomalowano jej wnętrze. Malarza sprowadzono ze Zbąszynia. Pięć lat później ponownie remontowano dach kościoła i wymurowano ozdobną podłogę z cegły. Wielkim wyzwaniem finansowym okazała się naprawa organów w 1707 roku. Organmistrza z Babimostu trzeba było opłacić częściowo w naturze i w ratach. Następne prace w kościele przeprowadzono dopiero w 1710-1711 i 1719 roku. W 1719 roku, podczas naprawy dzwonnicy, *Mensis caelestis Vitae* doszło do lokalnej katastrofy – stłukł się wielki dzwon. Przeprowadzona w Poznaniu reperacja kosztowała niebagatelną dla mieszkańców sumę 511 zł. Na spłatę ogłoszono specjalną zbiórkę, w którą zaangażował się nawet klasztor w Obrze. Dzwon także spłacano w ratach. Instalacja dzwonu zakończyła okres inwestycji budowlanych prowadzonych przez Malachiasza. Komendarz dbał również o wyposażenie świątyń w dzieła sztuki sakralnej. Za czasów Malachiasza wykonano ołtarz malowany przez artystę z Zielonej Góry i zamówiono portret św. Izydora. Najbardziej prestiżowym zakupem okazała się jednak srebrna koszulka na obraz Panny Maryi. Był to największy wydatek w dziejach parafii. Koszulkę sfinansowali mieszkańcy Kramska i Wojnowa. Malachiasz spędził w Nowym Kramsku kilkanaście lat i, mimo wielu innych zajęć, do brze wywiązywał się z roli komendarza. Pomimo skromnych dochodów parafii, potrafił utrzymać infrastrukturę kościelną w zadowalającym stanie oraz wyposażyć kościół i kaplicę w interesujące i niespotykane gdzie indziej dzieła sztuki.

Słowa kluczowe: Malachiasz Kramski, Nowe Kramsko, historia Kościoła

MALACHI KRAMSKI, COMMENDARIUS OF THE CHURCH IN NOWE KRAMSKO (TURN OF THE 18TH CENTURY)

Summary. The article *Malachi Kramski, commendarius of the church in Nowe Kramsko (turn of the 18th century)* describes pastoral and organizational activity of Malachi, a Cistercian from the Obra abbey, in the parish of Nowe Kramsko. Malachi was a professor of theology and one of the most outstanding Cistercian writers of 18th century Poland. Between 1697 and 1721, he served as a commendarius of the church in Nowe Kramsko. His activities in the parish were documented in the *Chronicle of the Parish in Nowe Kramsko* kept since the 17th century. In the context of the subject of this article, *Chronicle's* records concerning the revenue and expenditure of the commendarius deserve particular attention. They were introduced on Malachi's initiative in 1697. As the parish was not particularly rich, maintaining the church infrastructure, providing the temple with appropriate decor and paying for equipment and liturgical books posed a significant challenge. The annual "Percepta" and "Expensa" document the daily struggles of subsequent commendarii and monks in maintaining the church, hospital, parish and St Isidore's chapel in a usable condition. Malachi was a pastor active in this field. The problem was that the parishioners could only afford emergency repairs. In the first year of Malachi's ministry, a partial, temporary renovation of the roof and a damaged church wall was carried out. In the following years, the belfry and the chapel of St. Isidore were repaired. 1700 saw works unusual for Nowe Kramsko: painting of the chapel's interior. The painter was brought from Zbąszyń. Five years later the church roof was repaired again, and ornamental brick floor was laid. 1707's repair of the organ turned out to be a great financial challenge. The organ builder from Babimost had to be paid partly in kind, and in instalments. No more works were carried out in the church until 1710-1711 and 1719. In 1719, during the repair of the belfry, a local-scale disaster happened – the great bell broke. The repairs, carried out in Poznań, cost 511 zlotys, a substantial amount for the parishioners. A special collection was announced to raise funds, which even involved the monastery in Obra. The

bell was also paid for in instalments. The installation of the bell finished the period of Malachi's building investments. The commendarius also took care of providing the church with works of religious art. During Malachi's times, an altar was painted by an artist from Zielona Góra and a portrait of St. Isidore was commissioned. The most prestigious purchase, however, was a silver revetment for the painting of Virgin Mary. It was the largest expenditure in the history of the parish. The riza was funded by residents of both Kramkos and Wojnowo. Malachi has spent more than ten years in Nowe Kramsko and, despite many other duties, did well in the role of a commendarius. Despite the modest income of the parish, he was able to maintain the church's infrastructure in a satisfactory condition and to equip the church and chapel with interesting and unique works of art.

Keywords: The Malachi of Kramsko, Nowe Kramsko, History of Church